

Bálint Péter

A csábítás és elhárításának narratívái a népmesében (József és Putifárné-történetek)

1. A József és Putifárné-narratívák előzményei

A neves magyar egyiptológus, Kákosy László méltán elhíresült könyvében, a *Ré fiaiban* – miként sokan hivatkoztak már rá – egy rövid passzust szán a *Két testvér történetének*: „Az alapkonfliktust, a csábító asszonyt visszautasító erényes ifjú epizódját, a Putifárné-motívumnak ezt az elsődolmányi előfordulását a történet leleménnyel fűzi a további, a valóságtól egyre távolabb sodródó fordulatokhoz.”¹ Másik neves egyiptológusunk, Dobrovits Aladár *A két fivér* története kapcsán maga is szót ejt a Bibliából ismert Putifárné-„esetről”, mégis elgondolkodtató kijelentést tesz: „A történet telve van mesei szituációkkal és mesemotívumokkal, közel áll az európai népmeséhez. Sokan gondoltak arra is, hogy itt egyiptomi mese irodalmi feldolgozásáról, hogy ne mondjuk feljegyzéséről van szó. Tény azonban, hogy annak ellenére, hogy a történet számos motívuma ismeretes más népek meseirodalmából, így a magyarból is [...], a történet a maga egészében egyedülálló.”²

Az eredet, az átvétel/elterjedés bonyolultságát mind a folkloristák, mind az irodalmárok érzékeltették.³ Ám a Kárpát-medencei mesekorpusz ismeretében elmondhatjuk, hogy a „Két testvér” vagy a „Két egyforma barát” története körül még bonyolultabb a helyzet, mivel a legtöbb variánsának a szüzséje elsősorban nem a Putifárné-féle csábítás jelenetre (azon belül is kiemelkedő narratív elemre: a felkínálkozás-visszautasítás dialógusára⁴) épül, miként azt a svájci exegéta Thomas Römer is megjegyzi: „Ezt a történetet gyakran hasonlították össze a két testvér egyiptomi meséjével, amelynek egyetlen ismert kézírata Kr. e. 1225 körüli időből származik. Ennek a történetnek csak az első része mutat párhuzamot József történetével [...]”⁵ hanem a hasonló/képmás szerepkörben fellépő hős a

Bálint Péter (1958) – egyetemi tanár, tudományos kutató, Debrecen, balintp58@gmail.com

A jelen tanulmány elkészülését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

¹ Kákosy László: *Ré fia. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Gondolat, Bp., 1979. 279. – Vö. még „Minden elemző megemlíti, hogy a történet első fele a Bibliából ismeretes József és Putifárné történet egy ősi, az irodalomban elsőként megjelenő ősváltozata. Bata félig szolgáskorban él gazdag bátyja házában, kiszolgáltatva egy szereleméhes nő cselszövéseinek, akárcsak József, Putifár rabszolgája.” Bárdos Dóra: „Szólnak neked nap mint nap...” *A kulturális emlékezet és az óegyiptomi mesék*. Fordulópont 54. sz. 2011/4. 95. Online: <https://adoc.pub/szolnak-neked-nap-mint-nap-a-kulturalis-emlekezet-es-az-oegyptomi-mesek.html> (Utolsó megtekintés: 2021. márc. 1.)

² Dobrovits Aladár: *Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Válogatott tanulmányok II.* Akadémiai, Bp. 1979. 46.

³ Vargyas Lajos: *Milyen lehetett a honfoglalók hősepiikája?* *Ethnographia* 108(1997). 359–363. (362.)

⁴ Robert Graves: *A görög mítoszok I-II.* Ford. Sziójyártó László. Európa, Bp. 1981. (70.2., 75.1., 101. c-f., 101.1.)

⁵ Thomas Römer: „Milieux bibliques /Joseph et Madame Potiphar (Genèse 39)” *Annuaire du Collège de France* 116 | 2018. 2015–2016. 243–260.

fivér által megszerzett feleségével való „együtt hálására” és az el nem követett bűn következményére fókuszál.⁶ Éppen ezért gondolom úgy, hogy a sokak által emlegetett egyiptomi meseváltozatot érdemes félretennünk most, és az irodalmárok – kiváltképpen is az 1976-os Magyar Helikonnál kiadott, Nemeskürty István által írott utószó nyomán – a Heltai Gáspár-féle *Ponciánus császár históriája*⁷ redakciójára érdemes tekintenünk, melyről Horváth János így ír: „[...] anyagban és formában tősgyökeresebb, elevebb, sőt, sokszor valóban népies magyarság (Heltai meséi!) kezd beáramlani az irodalmi nyelvbe”.⁸ Az általunk görcső alá vonni kívánt mesenarratívák a *Ponciánus* kerettörténetének⁹ nyitó és záró meséjére, a hét mester példázataiból néhányra, illetve Ordódy József „A fiú, aki érti a madarak nyelvét”¹⁰ című meséje a XVII. „A barátok” történetére hajznak. E két „előtörténetként” emlegetett szöveget – melynek a folklór-narratívákban tetten érhető hatását semmi okunk kétségbe vonni – érdemes/ajánlatos összevetnünk a szanszkrit irodalom gyöngyszemében, a *Mahábháratában* található „A nők a férfiakra éhesek”¹¹ című elbeszéléssel és a Korán 12. (22–34)¹² szúrájában fellelhető szövegváltozattal.¹³ A javasolt kibővítésnek egyszerű a magyarázata: az a didaktikus szándék, amely a Heltai-féle Putifárné-történet csábítás/ígéret és elhárítás/védekezés diskurzusában morálfi-lozóiaként jelenítődik meg (Horváth szerint: „erkölcsi és oktató” mű¹⁴), az egyiptomi változatnál pregnansabban érhető tetten a szanszkrit szövegben és a Korán szúrájában.¹⁵

⁶ A francia egyiptológus, Frédéric Servajean ír erről: „Egy mítoszban még a legjelentéktelenebb elemnek is van egy olyan funkciója, amely közvetlenül az üzenet létrehozását célozza. A később bekövetkező események kezdetéhez köthető szereplő Anubisz felesége. Mindennek ő a kulcsa, jóllehet kevés szó esik róla, és neve ismeretlen marad. Ugyanakkor, a végső büntetés pillanatában, a szöveg fontos adalékokkal szolgál, melyek lehetővé teszik a mitéma megértését. Anubisz megöli feleségét és a kutyák elé veti.” (Le conte des Deux Frères (1). La jeune femme que les chiens n’aimaient pas, *ENiM* 4. 2011. p. 1–37. 3.)

⁷ Heltai Gáspár: *Ponciánus császár históriája* miképpen az ő fiának, Diocleciánusnak hét bölcs és tudós mestereket fogada, kik azt tanítanák az hét és nemes tudományokra, Magyar Helikon, Bp. 1976. 163–177. – Vö. még Nemeskürty István: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*. Irodalomtörténeti Közlemények 76(1972). 5–6. füzet 555–579.

⁸ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai, Bp., 1980. 90.

⁹ „A keretelbeszélés és a keretmese-rendszer, amely egyik mesét a másikba illeszti, indiai eredetre vall. Indiában régi szokás volt valami baljóslatú esemény elhárítására egymásba folyó meséket mondani, mintegy varázslatként.” Germanus Gyula: *Az arab irodalom története*. Gondolat, Bp. 1962. 189. – Vö. még Vekerdi József jegyzetét: *Mesefolyamok óceánja. Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból I-II*. Ford. Jánosy István. Válogatta és a jegyzeteket írta Vekerdi József. Európa, Bp. 1982. I–II. (II. 555.)

¹⁰ Mindkettő forrása a *Ponciánus históriája* (Historia Septem Sapientum) c. népkönyv, amelynek XV. számú története – Bolte–Polivka véleménye szerint (I. 323) – a két önálló mesét fűzi egybe. Alexander és Ludovicus története a középkor kedvelt legendája, ill. meséje volt. Első nyomait már egy 11. századi latin nyelvű francia epistolában is felfedezték. A 12. sz. elején Amicus és Amelius élettörténetéről egy latin nyelvű legenda szól, ugyanis a r. k. egyház szentjei sorába is bekerültek. „Alexander és Ludovicus” címszó, Nagy Ilona, *Magyar Néprajzi Lexikon Első kötet, A–E*, Akadémiai, Bp. 1977. 62.

¹¹ Vekerdi: *i. m.* I. 374–383.

¹² *Korán*. Ford. Simon Róbert. 12. szúra (24.) Helikon, Bp. 1987. 164–172. – Vö. még Simon Róbert: *A Korán világa*. Helikon, Bp. 1987. 227–235.

¹³ Ezekről állítja a szanszkrit irodalom jeles honi kutatója, Vekerdi József, hogy az európai mesével ellentétben – ahol a „föhös határozott célkitűzéssel indul útra”, az „indiai meséből hiányzik ez a céltudatosság.” (*Mesefolyamok óceánja*. i. m. II. 552–553.)

¹⁴ Horváth: *i. m.* 98.

¹⁵ „Feltűnő ugyanis, hogy az irodalomban mily kevésbé próbáltunk eddig nyomára járni annak: mit jelentett az a közel három évszázados szimbiózis, amelyben a magyarság az oszmán-törökséggel élt. [...] ez idő tájt szinte szabályszerű volt a többnyelvűség, főuraink közül is sokan beszéltek a török nyelvet [...] s a török tisztségviselők közül sem kevesen tudtak magyarul.” Nagy Péter: „Az Árgirus-kérdéshez”. = Gergei Albert: *Árgirus históriája*, Szépirodalmi, Bp. 1986. 29.

Emlékeztetőül a szanszkrit történet így kezdődik: „Astávakra, a nagy szent bölcs házasodni áhítozott, / dicsőlelkű Vadánjának tudós lányát szemelte ki, / Szuprabhát név szerint. Földön ennek szépségre párja nincs”, de a lány apja azt szabja feltételként, hogy a házasság előtt nézze meg a „szentséges északi táj csodáit is”. Elsőként a Kincsek urához küldi a bölcsét, majd Siva szentélyéhez, mely mellett elhaladva a kies vadonban egy agg asszonyhoz, „dicsó sorsú vezeklőhöz, fogadalmát hiven tevőhöz”, az agg nőhöz, aki bölcs és tiszta szent lelkű. Ám az első éjszaka csábításával megkísérti Astávakrát:

Kezes leszek – a szolgálód, csak játsszál, örvendezz velem!
Tépjük a kéj virágszirmát, melyet istenek, emberek
szakajthatnak. A nőknek nincs külön üdvösségük, csak az,
ha egy férfit ölelhetnek. Álmuk, legfőbb jutalmuk ez.

A többszöri felkínálkozásra is az elhárítás és visszautasítás a válasz: „Más nője leszakjtását törvénytudók nem engedik” (379.), „Hivatásomtól nem tántorúlok el soha!” (383.). A szövegben – miként később Heltainál és a mesenarratívákban is – hangsúlyos a törvényre, törvénytudó bölcserekre és a fogadalomra¹⁶ tett hivatkozás, ami a „szentség” melletti elköteleződés és bűnelhárítás megerősítése, jellemacélozás, éppen azáltal, hogy a tiltakozás ismétlődik. Csakhogy van egy lényegi, mégpedig az egzisztenciát és a kívánt/adományozott sorsot érintő eltérés e szanszkrit elbeszélés, illetve a Putifárné mítosz és- mesetörténetek között, ti. hogy a csábító „Észak világtája” nem megszerezni, kéjvágya rabjává varázsolni, hanem próbára tenni igyekszik a házasodni kívánó bölcsét: „Ez tőlem próbatétel volt, hogy még szilárdabb légy, te szent”, akinek, miután bizonyította eltántoríthatatlanságát, feltárja küldetése okát és célját: „a lány apja, a nagy bráhman parancsára, hogy általam oktatásban legyen részed, azt tőlem íme megkapod” (383.).

A fent említett négy irodalmi szöveget és a Kárpát-medencei népeknél szóbeliségben megjelent (folklorizálódott) mesevariánsokat vizsgálva – noha hangsúlyozni kívánom a tanulmányom nem célja az eredetkutatás, az áthagyományozódás és/vagy folklorizálódás történeti módja! –, több fajsúlyos kérdés is felvetődik: (1) ismerhette-e valamennyit – vagy legalább egynémelyik változatát – a paraszti világból származó mesemondó, avagy csak mi, kései kutatók részesülünk abban a szerencsében, hogy rendelkezésünkre állnak az irodalmi és a szóbeli (később rögzített) változatok? (2) Kinek a közvetítésével és milyen módon *jutott el* és *le* az írott szöveg a lokális közösség gyakorta írni-olvasni sem tudó mondóihoz? Ha őszinték akarunk lenni, semmi bizonyosat nem mondhatunk, ahogy erre többen is utalnak. A Ponciánus-történet kapcsán azt említi meg Nemeskürty: „Indiai, perzsa, arab és zsidó irodalmi közvetítéssel jutott a keresztes hadjáratok után, a középkorban Európába”¹⁷, majd azt fejti ki, hogy a reformáció hatására a városi polgársághoz és a tanítók, lelkészek, kántorok révén az

¹⁶ „A fogadalomtétel vagy fogadás tulajdonképpen kapcsolatfelvétel, a szenttel történő dialógus elkezdése. A fogadalom tétele egyszerre szól a bizalomról és a bizalmatlanságról: a hívő részéről bizalom van a szent hatalmában, ugyanakkor az ígért csodák feltételesek, csak a fogadalom megtartása után teljesedhetnek be maradéktalanul.” Szikszai Mária: *Mirákulumra várva. Kontextus és hatékonyság egy könnyező kép csodái kapcsán. = Kultúrákutatók és értelmezések.* (Kriza Lőnyvek 32.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár 2008. 251–267. (259.)

¹⁷ Heltai: i. m. 166.

alsóbb rétegekhez is eljuthatott.¹⁸ A feltételes mód használata ez esetben nagyon is helytálló; az egyes változatok arról tanúskodnak, hogy a különböző vallásos és epikus (mondai, eposzi, mitikus) szövegeket alapul véve vannak elképesztően értékes – a népi vallásos szellemiséget jól tükröző – ugyanakkor *vannak* rossz, csonka változatok, amire Honti is utalt.¹⁹

2. Csábítás és visszautasítás a mesenarratívákban

Az Ondava menti Nagy Andrásné által elmondott „József és testvérei”²⁰ című legendame-sében – mely talán a legegységesebb és az eredeti bibliai szöveget leginkább követő változat – éppúgy egy személyes hitélményen nyugvó interpretációval találkozunk, mint a bárnai mese-mondónő, Orosz Rudolfné Gajdár Júlia „Diokleci János”²¹ meséjének magalapozó történetében.

De harmincéves vót, mikor *miniszteri* trónra lépett. Ő szóga vót, de mivel becsületen vót, Isten előtt *kedves* vót, Isten megáldotta. Hát Pótifárnak hijták a Fáraónak, a királynak az alattvalóját, hát annál vót. Ű olyan szép ember vót, de izraelita, a József, hát az asszony beleszeretett. Pótifár felesége beleszeretett a *rabszolgába*. Osztán akkor ő úgy akarta aztat, *megerőszakolni* akarta. József meg úgy mentegetőzött, hogy a kapásbul kibujt, oszt kiszaladt. Oszt akkor a felesége, a Putifárné, hogy ne maradjon székényben’, azt a tervet szötte ki, hogy megmondja a férjének, hogy:

– Ilyen szógát választottál, aki éngem meg akart erőszakolni?

Pedig József megmondta előre neki, hogy:

– A te férjed énrám mindent rám bízott, de tégedet nem bízott rám.

És ezér’ nem akarta megerőszakolni. [kiemelés – BP]

¹⁸ Julow Viktor *A nippuri szegény embertől a Lúdas Matyiig* című remek tanulmányában pedig a Lúdas Matyi eredetét és lehetséges vándorútját vizsgálva: Mezopotámiától Assziriáig, Egyiptomtól a kelet-európai országokig sorra veszi a lehetőségeket: „Az asszírok érintkeztek ősi arab törzsekkel, átadhatták nekik a nippuri szegény ember meséjét, lehetséges azonban, hogy a későbbi kutatások során előkerülnek még olyan mesék, amelyek perzsa, indiai vagy más közvetítésre utalnak”, és az Ezeregyéjszak meséi mellett a Pancsatantra hatását is említi. Julow Viktor: *Fazekas Mihály. Szépirodalmi*, Bp. 1982. 228–257. (242.) – Vö. még Ruth B. Bottigheimer: *A tündérmesék eredete, terjedése és a népi narratíva elmélete*. Etnoszkóp 1(2011). 107–115. (111.), továbbá: „Egyes játékokat Perzsiától Hispániáig, Egyiptomtól Galliáig ugyanabban a formában játszottak. Mindegyik nép gazdagította valamivel ezt a közkinccset, és mindegyik tovább is adta szomszédainak, mint a meséket és a népdalokat.” Németh György: *Játékos ókor = Uő: A zsarnok utópiája. Antik tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1996. 258.

¹⁹ Honti János: *Epikus néphagyomány*. = Uő. *Válogatott tanulmányok*, Akadémiai, Bp. 1962. 191–207. (198.)

²⁰ Géczy Lajos: *Ondava menti népmesék és mondák*. Szerk. Nagy Ilona. Madách–Pozonium, Bratislava 1994. 193–196. (194.) – Vö. még „[...] az Ondavai népmesékben hat ilyen jellegű történet szerepel, s ezek közt is figyelemre méltó az imregi Nagy Andrásnétól származó József és testvérei, amely fordulatokban gazdag, színes meseszövevéssel reprodukálja a közismert ösztövségi eseményt. Legszívesebben mondatról mondatra idézném ezt a sajátos, Ondava menti tájszólásban előadott történetet. Például József kitérését Potifárné zaklatása elől ilyen egyszerűen adja elő a mesélő: „József meg úgy mentegetőzött, hogy a kapásbul kibujt, oszt kiszaladt.” Géczy Lajos: *A legendamesék kiválasztásának néhány szempontja*. Kalligram X. évf. (2001), január/február. Online: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2001/X.-evf.-2001.-januar-februar-Erdelyi-Zsuzsanna-80-eves/A-legendamesek-kivalasztasanak-nehany-szempontja> (Utolsó megtekintés: 2021. márc. 1.)

²¹ Nagy Zoltán: *Fanyíró Jankó. Palócföld meséi és mondái*. Magyar Népköltészet Tára X. Sorozatszerk. Magyar Zoltán. Sajtó alá rendezte: Benedek Katalin. Balassi, Bp. 2010. 79–88. (AaTh 178A; AaTh 875*; AaTh 517)

Nagy Andrásné – miként a gyűjtő megemlíti – a Jehova tanúi közé tartozik,²² talán e felekezeti hovatarozás lehet a magyarázata annak, hogy (1) a mondó meglehetősen pontosan ismeri és követi a bibliai szöveget; (2) hogy a csábítás-visszautasítás erotikus jelenetének interpretációja során szűkszavúvá válik, két rövid mondatba sűrítve a jelenetet „megerőszakolási” kísérletként állítja elénk. Bár a *megerőszakol* ige, mely az értelmező szótár szerint: „»Férfi nőt« erőszakkal nemileg a magáévá tesz; megbecstelenít, erőszakot követ el rajta”²³, némely mítoszértelmezőnél is előfordul („Másnap reggel felé beosont József hálószobájába, és hirtelen rávetette magát. József felriadt, kitépte magát az asszony öleléséből, és otthagyta feküdni az ágyon”, illetve „Meg akart erőszakolni a nyomorult [...]”²⁴). A megerőszakol kifejezés (Heltainál: „meg akar vala *szégyeníteni*”²⁵ egy variánsban „*gyalázní*”) mind a mítoszban, mind a mesenarratívában legfeljebb csak a vádra utalhat: (1) József nyilvánvaló ellenállása miatt eleve lehetetlenség még Putifárné részéről is; (2) amennyiben József elfogadná a becstelen ajánlatot, épp a felkínálkozás és kéjben részesítés ígérete okán jogi értelemben is kizárja magát az erőszaktevést, (3) a csalódott Putifárné „eljátssza” – René Girard szavával utánozza – az erőszaktevést, amikor úgy tépi meg a ruháját, *mintha* erőszakot követtek volna el rajta. Maradjunk annyiban, hogy a csábítási jelenetet elhagyó Nagy Andrásné istenhívó lévén szemérmes alkat; erre utal Katona Imre egy megjegyzése is: „Abban viszont feltétlenül igaza van [Kálmánnak], hogy a nők sokkal tartózkodóbb mesemondók, mint a férfiak”²⁶.

Ha ugyanis a mesemondónő szándékát vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy egyfelől egy rögzített és sokadszorra hallott/olvasott bibliai (és/vagy más szövegforrásból ismert) narratíva egyéni interpretációjából fölfogható jelentését igyekszik hüen tolmácsolni a hallgatóságnak, másfelől az újramondásnak nincs is más célja, mint a példázat révén a (közös) hitélmény megerősítése, a szövegben lévő vallási-morális-egzisztenciális üzenet tanító jellegének: a bűnbak ártatlanságának a hangsúlyozása.

A bárnai mesemondónő, Orosz Rudolfné Gajdár Júlia „Diokleci János”²⁷ meséjének a megalapozó történetét is a Genézis könyvének 39. fejezete szolgáltatja,²⁸ melyben az Egyiptomba vitt József (akit a fáraó később Czafenát-Pahneákhnak, vagyis „az ember aki tudja a dolgokat”-nak nevez [1. Móz 41, 45]²⁹) Potifárnak a házába került, s a fáraó élelmiszerraktárai főigazgatójának (az egyiptomi szövegekben – noha nem szerepel bennük József neve – „házalöljárónak” [*imiraper*]³⁰), más aspektusból a „fáraó főhóhérának”³¹, testőrpapancsnokának vagy börtönfe-

²² Géczi: *i. m.* 28.

²³ *A magyar nyelv értelmező szótára, IV. Ki–Mi*, Akadémiai, Bp. 1979. 1027.

²⁴ Robert Graves – George Patai: *Héber mítoszok. A Genézis könyve*. Gondolat, Bp. 1969. 236.

²⁵ Heltai: *i. m.* 22.

²⁶ Kálmány Lajos: *Pingált szobák. Borbély Mihály meséi*. Hagyományaink VI. Fórum, Újvidék 1976. 403.

²⁷ Nagy Zoltán: *Fanyűvő Jankó*, *i. m.* 517. – továbbá: a „Diokleci János” történet nagy hasonlóságot mutat Ordódy József „A fiú, aki érti a madarak nyelvét” meséjével, amint ezt bizonyítani is fogom.

²⁸ Otto Eissfeldt: *Fairy-tale, fable, tale. = The Old Testament. The History of the Formation of the Old Testament*, Translated by Peter R. Ackroyd. Basil Blackwell, Oxford 1966. 37–38.

²⁹ Robert Martin-Achard: *Études critiques: problèmes soulevés par l'étude de l'histoire biblique de Joseph* (Genèse 37-50). *Revue de Théologie et de Philosophie* 22(1972.) 94–102. Online: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=rtp-003:1972:22::493> (Utolsó megtekintés: 2021. márc. 1.)

³⁰ „Ez az egyike a leggyakrabban előforduló egyiptomi tisztségeknek, mely a gondnok és a jószágigazgató teendőit foglalta magába.” Kákósy László: *Egyiptom és az Ószövetség. = Uő: Az alexandriai időisten. Válogatott tanulmányok (1957–1998)*. Osiris, Bp. 2001. 193–214. (197.)

³¹ Graves–Patai: *i. m.* 238. – De Simon ellenétes véleményen van: nem „testőr”, vagyis „főhóhér”, hanem a kincstár élén áll. Simon: *i. m.* 230.

lügelőjének tisztét tölti be: Potifárnak a házába került, szerencsés volt és megbecsült ember lett, akit a gazdája „háza felvigyázójává” tett. Szenci Molnár méltatja az ura előtt becsben álló héber férfit, akit Putifárné csak idegen rabszolgaként emleget sértettsége okán: „Bizonyára ez nagy Vraknak kedvekbe lenni, és *gratia*jokat kegyelmeket érdemlenni, ő magában nem bűn, mivel azt az Isten az ő kiváltképpen való kegyelmességének jelenti, midőn Iosephnek, Hesthernek, Danielnek és egyéb ő szerelmes fiainak, ez jó téteményét mutattya, hogy az ő Vrok előtt kegyelmet találtatnak”.³² Ám az eunuch felesége, Putifárné megkívánja a férfit, vágytól izzó szemeit ráveti, tekintetét – mely Jean Starobinski szerint irányított látás³³ – sóvárogva rászegezi a „szép termetű és szép arcú”³⁴ héber szolgálorára.³⁵ André Wénin rövid, ismeretterjesztő szándékkal fogant írásában: a „Csalás a hazugság szolgálatában” felvázolja Támár-nőportréját, melyben azt hangsúlyozza: „A megkívánás, mint tudjuk, a tekintettel kezdődik”³⁶ – s a gondolat folytatásaként idéznek kell Starobinski okfejtését: „A tekintet nehezen éri be a látszat pusztá megfigyelésével. Saját természetéből fakadóan többet követel. [...] A látás a tér egészét nyitja meg a vágy előtt, ám a látás nem elég a vágy számára. [...] A látás veszélyes.”³⁷ Egyértelműen leszögezhetjük: mind a vágyottat tekintete számára tárgyá tevő személy, mind pedig a tárggyá lefokozott másik lény számára veszélyes a látás, ugyanis az első kiteszi magát a kudarcnak és a csalódásnak,³⁸ a másik nem tud kibújni a kihívó és sóvárgó tekintet elől, ha csak el nem menekül („A menekülés néha a bátorság legjobb formája. József hátat fordított és megmenekült”³⁹), akár azt a látszatot is keltve a kívülállókban – miként József –, hogy ő maga a bűn elkövetője.

A mesenarratíva további hermeneutikai vizsgálatához szükségesnek tűnik Graves–Patai ide vonatkozó mítoszmagyarázatát idéznünk: „Potifárnak felesége is volt, Zulejka, aki azonban nem érezte magára nézve kötelezőnek a házastársi hűséget,⁴⁰ mivel *a nő természetesen gyermekekre vágyik*. Megpróbálta elcsábítani Józsefet, aki *korántsem volt érzéketlen Zulejka rendkívüli szépsége iránt*,⁴¹ mégis *elhárította* az asszony közeledését: »Az én uram, a te férjed, egész háza népe

³² Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. (Értekezés a legfőbb jóról), Akadémiai, Bp. 1975. 363.

³³ Jean Starobinski: *Poppea fátyla*. = Uő: *Poppea fátyla. Válogatott irodalmi tanulmányok*. Ford. Ádám Anikó. Kijárat, Bp. 2007. 34.

³⁴ A francia folklorista, Afrika-kutató, Paulme egy fon mesében hívja föl figyelmünket arra, hogy Dada-sé egy alkalommal a vásárban megpillant egy fiatal fiút, akinek az arca annyira szép volt, és a testalkata oly kecsesen arányos, hogy fiatal lánynak hitte, és arra az elhatározásra jutott, hogy feleségül kéri az apjától. – Denise Paulme: *Un conte de fées africain. Le garçon travesti ou Joseph en Afrique*. = Uő. *La mère dévorante. Essai sur la morphologie des contes africains*. Éd. Gallimard, Paris 1976. 72.

³⁵ Minda Thompson: *Patriarchs, Prostitutes, and Potiphar's Wife*. (A Study of Genesis 38-39) *Leaven* 24(2016), Iss. 4, Art. 10, 2016. 210–213. (211.)

³⁶ André Wénin – Camille Focant – Sylvie Germain: *Bibliai nők*. Ford. Katalin Ildikó. Marosszentgyörgy 2018. 50.

³⁷ Starobinski: *Poppea*, i. m. 35–36.

³⁸ Uo. 38.

³⁹ Vincent-Paul Toccoli: *L'enfant qui gouverna: Joseph*. = Uő: *La Bible contée*. Éd. Lethielleux/Embrasue, Paris 2008. 97.

⁴⁰ Mivel a férje eunuch volt, erről így ír Josephus: „Kerülni kell a herélteteket, és nem szabad érintkezni velük, mert hiányzik férfierejük és nemzőképességük, amit pedig Isten azért adott az embereknek, hogy fajukat szaporítsák.” Josephus Flavius: *A zsidók története*. Ford. Révay József. Európa, Bp. 1980. 97. (IV,8.)

⁴¹ A mítoszt kommentálók a Koránra is hagyatkozhattak: „És fölgerjedd a vágy [az asszonyban] iránta és [Józsefben is] fölgerjedd a vágy óiránta. [És bizony, az asszonnal hált volna], ha nem látta volna meg Ura világos jelét. Így [tetünk], hogy elhárítsuk róla a rosszat és a gyalázatot. Bizony, ő a mi kiválasztott szolgálainkhoz tartozott.” *Korán* i. m. 165.

főle emelt engem, és nem tiltott meg nekem semmit, csupán azt, amit te kérsz tőlem. Rablás és Isten ellen való véték lenne, ha engednék.»⁴² [kiemelés – BP]

A „Diokleci János” mesenarratívája nem tartalmaz semmiféle utalást arra nézve, hogy Ponciánus római császár⁴³ második felesége (az eredeti/első azt kívánta halála előtt: „*Ha meghal, akkor a kisgyereket ne hagyja mostoha kezire, hanem adja oda a hét bölcs mesterhe tanulni*”⁴⁴) valójában milyen korú és milyen küllemű lehet (Borbély Mihály mesemondó királylánya: „*fiatal vót, a királ mög öreg*”⁴⁵): a mondó az ismert bibliai és különböző forrásból származó monda- és mesetörténet, illetve sokadszor hallott interpretációjuk alapján a hallgató/olvasó eleven képzeletére bizza a mostohaanya (és János/József⁴⁶) alakjának megelevenítését. Viszont az a tény, hogy amikor kettesben marad⁴⁷ a némaságot/hallgatást fogadott fiúval, efféle gonosz kérésekkel faggatja őt: „– *Legalább azt mondd meg, hogy vóna-e kedved én irántam szerelmed?*”; „– *Legalább ird le, hogy szeretné-e te engem?*” (270.), éppen azt az állapotot vetíti elénk, mint amit a magyarázatban olvashatunk: *a nő természetesen gyermekre vágyik*,⁴⁸ vagy rendkívüli szépségével *csábítani* akar. Jean-Luc Marion egyértelművé teszi számunkra a konfliktushelyzetet: „A csábító azt akarja, hogy szeressék, miközben ő, végső soron, nem is szeret. Azzal a határozott szándékkal előlegzi meg a szenvedélyt, hogy aztán mihelyt célt ért vele, vissza is vonja vonzalmát. [...] A felajánlott előleg csak csali volt, színlelés, mely ingyen bevételhez juttatott. Élvezek, de gyönyöröm magányos gyönyör.”⁴⁹

Cseppet sem ördögtől való, hogy e ponton irodalmi párhuzamnak is teret adjunk; azt látjuk Montesquieu a LIII. perzsa levelében: *Zélisz Üzbégnek, Párizsba*, hogy kísértetiesen hasonló szituációt vázol föl, mint amilyenbe József csöppent Putifár házában. A fehér eunuch Koszrué tomboló vággyal kéri feleségül Zelidát, s a levélíró a rabszolgája boldogtalan jövőjén töprengve, eleve a képzeletbeli gyönyörvágynak és a csábítónak a pártjára áll, mondván: „Mit ér mindig csak képzelgésekben és vágyálmokban lebegni? Csak az álmodozásoknak élni? Ott állni mindig a gyönyörűség partján, de sosem merülni el a gyönyörben? S egy boldogtalan karjai közt epedve, ahelyett, hogy sóhajaira válaszolnánk, nem válaszolni, csak panaszaira? Táplálhatunk-e

⁴² Graves–Patai: *i. m.* 235.

⁴³ „A hét bölcs” AaTh 875 D* „Eredete a középkori Poncianus históriájában gyökerezik, melyet több számtalan népkönyv közvetített.” Kálmány: *Pingált szobák* (211–216) *i. m.* 406.

⁴⁴ „Azt hatta a királné, hogy azt az egy gyermeköt bölcsnek taníttassa a királ, hogy más – mustoha – keze alatt ne szoruljon.” Kálmány: *i. m.* 211. – Vö. még Bálint Péter: *A hallgatás és felelősségvállalás a népmesében*. = Uő: *Meseértés és értelmezés. A Kárpát-medencei népmesehágyomány hermeneutikai vizsgálata*. Didakt, Hajdúböszörmény 2013. 199–230. (212–224.)

⁴⁵ Kálmány: *i. m.* 211. – vö. még Heltainál „egy szép és jámbor szüzet” kér és kap a császár. *i. m.* 15. – Továbbá: „A Két Fivér meséjének női szereplője nincs azonosítva: nem ismerjük sem a nevét, sem az alakját: de csak Íziszről lehet szó, a XVII. költemény által (cf., infra § 6) egy negatívan látott Íziszről.” (Servajean: *i. m.* 12.)

⁴⁶ Szenci maga is megerősíti József szépségét: „Josephnek-is izében esett az ő szép termeti, mert fogságot kellett miatta viselni: noha ártatlanul.” (Szenci Molnár: *Discursus*, *i. m.* 314.) – Vö. még a Korán 12. szúrájában (31–32) a városban az asszonyok a Nagyhatalmú feleségéről rosszmájúan beszéltek, ezért megívta őket vendégségbe, hogy lássák Józsefet: „Allah őrizzen! Ez nem ember! Valamilyen nemes angyal ez, más nem lehet! Íme hát ez az – mondta [az asszony] – aki miatt a szátokra tették engem. Valóban el akartam őt csábítani, ám ő ellenállt a kísértésnek.” (*Korán*, *i. m.* 166.)

⁴⁷ „És az [asszony], akinek a házában volt, megpróbálta elcsábítani őt. Bezárta az ajtókat és azt mondta: – Gyere ide! – Allah óvjon engem ettől! – mondta [József]. – Az én uram szépen fogadott [a házában]. Bizony, nem boldogulnak a vétkesek.” (*Korán*, 12. (23) *i. m.* 165.)

⁴⁸ „És az új császárné nem fogada magzatot az császártól. És nagy bánatban lön e dologért.” Heltai: *i. m.* 15.

⁴⁹ Jean-Luc Marion: *Az erotikus fenomén. Hat meditáció*. Ford. Szabó Zsigmond. L’Harmattan, Bp. 2012. 114.

elég megvetést egy ilyesfajta ember iránt, aki arra született, hogy mindig csak őrizzen, és soha ne birtokoljon? Keresem, hol itt a szerelem, de sehol nem találok.”⁵⁰ Úgy tűnik, hogy a szép, csinos küllemű József iránt fellobbant kéjvágy nemcsak Putifárnében munkálkodik, hanem az eunuch vagy azzá vált Potifárban is: „Potifár fajtalankodni akart Józseffel, s ezért Isten megfosztotta férfiasságától.”⁵¹ Ha a fajtalankodás miatti isteni büntetéstől eltekintünk, s Potifár már azelőtt eunuch volt, hogy József a házába került, akkor éppúgy, mint az eunuch Koszrué, féltékenysé-
gében, kétségbeesésében és panaszaiban leli gyönyörét; no és még egyvalamiben: kukkolóként a *kéjlesésben*, más szóval a másik gyönyörének látványa magának is gyönyörűséget okoz, magát képzeli az őt helyettesítő szerepébe.

A mesenarratíva faggatásakor el kell töprengenünk azon, hogy (1) a császár szereti-e, kevésbé vagy jobban szereti-e a második feleségét, mint az elsőt, akitől a fia fogant, avagy csupán státuszához kellőnek tartja a házasságot? (2) S vajon a Putifárné alakváltozatként bemutatott császárné el akarja-e csábitani egyáltalán a fiút, hogy birtokolja őt? Az első esetben a császárné az apa és fia között igyekszik feloldhatatlan konfliktust kirobbantani, hogy féltékennyé és boszszúállóvá tegye a férjét, egyben megszabaduljon a rá nézve veszélyes tudású fiútól⁵²; a második esetben olybá tűnik csak bűnrészességbe akarja bevonni – mivel, mint a szövegből kiderül: már van szeretője –, hogy a néma fiúból egyszerűen bűnbakot kreáljon és vesztét okozza.

A császár életkoráról és nemzőképességéről sem esik szó a mondottban (Borbélynál viszont ezt olvassuk: „*No, de mivel a királ öreg vót, [fiatal felesége] nem nagyon szerette a királt*”),⁵³ de a mitikus hősváltozattal ellentétben valószínűsíthetően az öregsége teszi alkalmatlanná arra, hogy fiatal második feleségét boldoggá tegye. A mostohaanya felkorbácsolt vágyakozása („véled játszódhassam az Vénusz játékát [...] Szólj ezokáért énnékem, és mindjárt ez ágyban kezdjünk az játékhoz”⁵⁴), akár egy saját gyermekre, akár a kielégíthetetlen kéjre⁵⁵ („A kielégíthetetlenül maradt epekedés aláásta Zulejka egészségét”⁵⁶), megengedi azt a megközelítést, hogy a tudóssá vált fiú,⁵⁷ minél szótlanabb és elzárkózóbb a világ elől, annál kívánatosabb a fiatal mostoha számára éppen titoktartása okán. Azt gondolja, aki ilyen szótlan, az egyben titoktartó is, és nem képes az általa felkínált – vagy mással elkövetett – erotikus/Vénusz játékok kikutyogására. (Borbély

⁵⁰ Montesquieu: *Perzsa levelek*. Ford. Rónay György. Európa, Bp. 1980. 120. LIII. levél,

⁵¹ Graves–Patai: *i. m.* 238.

⁵² „Ha figyelembe vesszük, hogy József egyiptomi gazdája apaként viselkedik vele, akkor az egyiptomi feleségével kapcsolatos vádnak szinte vérferítőző jellege van.” René Girard: *Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva*. L’Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, Bp. 2013. 161.

⁵³ Kálmány: *i. m.* 211.

⁵⁴ Heltai: *i. m.* 20.

⁵⁵ Paulme az afrikai változatokat összevetve az egyiptomi mesével, így összegezz: „[...] a nők úgy jelennek meg itt, mint akik képtelenek uralni vágyaikat, miközben kielégíthetetlen szexuális étvágygal megáldva, csupán ösztöneiknek engedelmesskedve, alapvetően gonoszak, veszélyesek.” (Paulme: *i. m.* 88.)

⁵⁶ Graves–Patai: *i. m.* 235.

⁵⁷ Ordódy József „A fiú, aki érti a madarak nyelvét” c. meséjében a mondó eléggé szűkszavúan intézi el a jelenetet: „De erősen szorította az apja őt, hogy beszéljen, mert a bölcsek azt mondták, hogy most fog tudni beszélni, de ő mégse szólt. Ezt meg a mostohaanyja meghallotta. Bement a szobába és azt mondta a férjének: / – Mit beszélgetsz neki, ha nem akar szólni! Eredj ki innen, majd én megszólítom. / Így a király otthagyta a feleségivel, azt hitte, hogy hát ez talán majd másféleképpen fogja megszólaltatni. / És ez aztán *beszélgetett neki*, de a fiú csak nem szólalt meg. Egyszer csak *elsikította magát* a királynak a felesége. A király beszaladt és elibe szaladt a királyné: / – Nna! Igazán mondhatom szép fiad van, gyalázatosan disznó! *Nézd, erőszakot akart rajtam tenni!* / Erre aztán a király megharagudott és rögtön elfogatta a fiát és egy toronyba záratta.” Dobos Ilona: *Gyémántkígyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*, Szépirodalmi, Bp. 1981. 130.

fiatal királynéje: „nem akarta, hogy bölcsnek tanuljon, mer az ű hamisságát ki tudja tanálni!”⁵⁸.) A szótlanságot a mostoha valószínűleg félreértette – mint Zulejka a horoszkóp jóslatát⁵⁹ –, szégyenlős beleegyezésnek vagy ki nem mondott vágyakozásnak vélte, ezért is kéri sürgető felszólítással a fiút, ha már kimondani az igent nem is meri, legalább bizalmasan írja le azt, hogy visszavonhatatlan fogadalmat tesz titkolt vágyáról, az ígéletbe foglalt szenvedély viszonzásáról. Marion nagyban segíti értelmezésünket, amikor azt írja egy helyütt: „a másik fogadalma igazolhatja majd az enyémet, és ilyen módon a két fogadalom kereszteződhet, összeadóthat, sőt legjobb esetben tökéletesen egymásba is olvadhat”.⁶⁰ Az, hogy az epekedés és/vagy birtoklásvágy, a gyermektelenség és/vagy szukaöszön⁶¹ vette-e el a mostoha esztét: argumentáció tárgya lehet, mivel a mondó szabad kezét ad és tág értelmezői mezőt hagy a hermeneuta számára. Egyetlen tény mellett foglal állást, ti. hogy a fiú írásban elhárította az asszony közeledését („*Atyám ellenére irántad semmiféle szerelmem nincs*” [270]⁶²), noha tudja, hogy az el nem követett tettéért bűnhődni fog: a jóslat szerint akasztófa alá kerül. „– *Akasztsd fel a fiadot, mer másképpen ez a szégyen el nem múlik rólam! Akasztsd fel!*” (270). Az elhárítás részben az Apa/Atya (Jákób és Isten⁶³) iránti tiszteletből,⁶⁴ részben a morális tilalmak betartásából fakad (Péld 2,16-17; 5, 1-6); részben pedig a házába őt befogadó gazda iránti hűségéből. Wénin félreérthetetlenül tudatosítja bennünk, hogy: „József, mivel tiszteletben tartja ura és a közte lévő határvonalat, nem él azzal, hogy »megegye ura kenyérére«, vagyis, hogy feleségével háljon (39,9, v. 6). Azáltal, hogy ellenáll mind ura helye, mind asszonya megszerzése vágyának, nyilvánvalóvá teszi a birtoklás logikájának elutasítását is, melyben ura félreállítandó vetélytárs, felesége pedig élvezeti tárgy lenne. Nagy baj lenne ez, jegyzi meg, Isten ellen való véték, ha engednék a vágynak, mely az emberiséget az Édenből az állatiasság térfelére vezette.”⁶⁵ A fiatalember, akinek rendeltetése/küldetése van, döntését a lelkiismeretére bízta,⁶⁶ abban az értelemben, ahogy Junggal folytatott vitájában Martin Buber meghatározza: „[lelkiismeretnek] azt a belső intenciát nevezzük, amelynek feladata a végrehajtott és végrehajtandó tettek világában megkülönböztetni a helyest

⁵⁸ Kálmány: *i. m.* 211.

⁵⁹ Graves-Patai: *i. m.* 237.

⁶⁰ Marion: *i. m.* 151.

⁶¹ Gilgames Hatodik tábláján az „Újasszír szöveg szól Istár és Gilgames vizsályáról” helyen olvassuk: „Szeress engem, ó, hős Gilgames! Élünk férjként és feleségként! / Tiéd legyen ölem gyümölcse, enyém legyen ágyéköd magva!” mire Gilgames, mielőtt felsorolja Istár tönkre tett szeretőit, bántóan így szól: „Volt-e férjed, kit nem hagytál el? Volt szeretőd, kit nem csaltál meg? / Volt egy is bár, ki nem ment tönkre azok közül, akik szerettek?” Komoróczy Géza (válogatta): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkad versek*. Ford. Rákos Sándor. Európa, Bp. 1966. 119–120.

⁶² Borbélynál: „Itt az asszon rosszra kérelmezte a gyermeköt. A gyermek nem beszélt, hanem leírta az asztalra, hogy: – Atyám előtt ojat nem követők el!” Kálmány: *i. m.* 212. – „Megfogá Dioclécianus az pennát, és írta egy cédulát, mely ekképpen vala írva: »Az hatalmas Isten megoltalmazzon engemet attól, hogy az én felséges uramnak és édesatyámnak az ő kertét megszagassam, avagy azt megfertelmezsem.«” Heltai: *i. m.* 21.

⁶³ Necera Bel Moujahid: *L’annonciation dans le Coran et le statut du féminin*. Horizons Maghrébins - Le droit à la mémoire. Année 1994. 142–148.

⁶⁴ Joseph Petramalo: *An Exegetical Look at Genesis 39: Potiphar’s Wife and Joseph*. *Studia Antiqua* 5(2007). 2. 101–110.

⁶⁵ André Wénin: *Lire la Genèse comme un récit. Quelques clés*. = Daniel Margueret (sous la direction): *Quand la Bible se raconte*. Éd. du CERF, Paris 2006. 56.

⁶⁶ „Isten teljesen szabadon engedi cselekedni ezt az embert. Sosem akadályozza a tetteket, még a legtörvényszegőbbeket sem. De egy paradox révén, amely még inkább elmélyíti Isten mindenhatóságának misztériumát, az embernek ezen szabad cselekedetei végül mindig az isteni tervet szolgálják.” Adda Mélanie: *Y a-t-il un mythe de Joseph?* *Revue de littérature comparée* 2014/2 (n° 350), 135–154. (144.)

és helytelent, s eljárni azok ellen, amelyeket helytelennek ítélt”.⁶⁷ A mesterek/bölcsek tanítása révén tudóssá válás⁶⁸ a Törvények tudását (Pál 1.Róm 1, 29–30) és az akarat diadalát jelenti („Amikor az akarat diadalmaskodik szenvedélyein, nem egyszerűen a legerősebb szenvedélynek bizonyul, hanem minden szenvedély fölött önmagánál fogva mint sérthetetlen határozódik meg”⁶⁹), egyben a testi vágyak megfékezését és a hazug/hamis beszéd visszautasítását is. Az elhárítás – lévén szó fiatalemberről – kellő önmérsékletet és bölcsességet,⁷⁰ illetve a mestereknek tett fogadalomhoz való hűséget is megjeleníti. Nem is beszélve arról, hogy a mesenarratívákban feltűnő „passzivitás” háttérben – ellentétben az eredeti szöveggel/mitogémával – az állhat: a másik, a csábító nem hat rá, nem kelt vágyat benne,⁷¹ vagy ahogy Lévinas állítja: „A testnek a szeméremben átélt meztelensége, mely a másíknak a visszataszítás vagy a vágy által tűnik elő”.⁷² Talán ez a felkínált meztelen testtel és szócsábítással szembeni hatástalanság, az eredeti anyával szembeni versengés kudarca váltja ki a végső és kegyetlen bosszút, a halállal fenyegetést. Joggal állítja Wénin: „Az asszony visszautasított vágyának ereje erőszakkal fordul vissza vágyának tárgya ellen, amely kielégítésének akadályává vált. József ugyanis visszautasította, hogy élvezet eszközévé tegyék. Az ő igaz volta tükör az asszony számára, amelyben meglátja saját becstelenségét.”⁷³

A beszéd – legyen igaz vagy hamis, vagy csak hamisnak vélt – esetünkben egyaránt a hős vesztét okozná; a hallgatás – tudja jól – inkább csak a halállal fenyegetést váltja ki, de a bölcsek ígéretéhez híven megmenti az életét. Paul Ricœur mondja a *Szerető engedelmség* tanulmányában: „Főképpen az erkölcsi ítélet gyakorlásának helyzetében, vagyis amikor állást kell foglalni a kötelesség konfliktusaiban, vagy a szabály tisztelete és az egyes személyek igényei közötti konfliktusban, vagy ama nehéz helyzetekben, amikor a nem jó és rossz, hanem a rossz és a rosszabb között kell választani, főképpen tehát az ilyen helyzetekben áll ki a szeretet, a részvét és a nagylelkűség nevében a mellett az igazság mellett, mely habozás nélkül fölébe helyezte a kölcsönös tartozás értelmét az érdek nélküli érdekek közötti konfliktusnak.”⁷⁴ Éppen ezt a rossz és rosszabb közötti választási lehetőséget éli meg a fiú, aki az apához való viszonyulásában a „kölcsönös tartozás értelmét” és a szeretetet/tiszteletet fölébe helyezi a felkínált gyönyörnek és a visszautasítását követő konfliktusnak. Ha tapasztalatból még nem is ismerheti a hűtlen, csábító asszony ármánykodását és bosszúvágyát – amit éppúgy meg kell tanulnia, mint Astávrának –, azt mindenestre felismeri, megérti a történetekből, hogy a mostohaanya ajánlata: vagy vétkezik vele és elmerül a hiányérzetet keltő, örökös ismétlést követelő kéjszerzés bűnében, vagy ha nem akar részt venni vele a dicstelen és sorsrontó erotikus játékban, akkor a halál jut neki osztályrészül. Csakhogy a sorsa – e mesetípus és variánsai logikájából fakadóan is – elrendeltetett, a

⁶⁷ Martin Buber: *Istenfogyatkozás. Vizsgálódások vallás és filozófia kapcsolatáról*. Ford. Gáspár Csaba László. Typotex, Bp. 2017. 110–111.

⁶⁸ „Amikor férfikorba serdült, bölcsességet és tudást adtunk neki. Így jutalmazzuk meg a jóra valókat”. *Korán* 12. (22.) i. m. 165.

⁶⁹ Emmanuel Lévinas: *Teljesség és Végtelen*. Ford. Tarnay László. Jelenkor, Pécs, 1999. 201.

⁷⁰ Wénin: i. m. 47.

⁷¹ Marion: i. m. 163.

⁷² Lévinas: *Elkülönülés és beszéd*, i. m. 56.

⁷³ Wénin: *Csalás*, i. m. 51.

⁷⁴ Paul Ricœur – André Lacocque: *Bibliai gondolkodás*. Ford. Enyedi Jenő. Európa, Bp. 2003. 222.

becstelenség visszautasítása az isteni kegyelem megerősítését és egzisztenciális felemelkedését, végtére is az eredeti álom beteljesedését segíti elő.

A kettejük párbeszédében a mostohaanya pontosan úgy viselkedik, mint a Genézisben a kígyó, akit André Lacocque *Rések a falon* tanulmányában ekként értelmez: „a szerelem nélküli szexuális kapcsolatok jelképe, az állati párosodásé”.⁷⁵ Semmit sem ígér a pillanatnyi kéj gyönyörűségén túl (amit Zulejka így szólaltat meg: „Édesem, végre egyedül vagyunk! Élvezz engem, ne félj semmitől!”⁷⁶), ellenben ellentmondást nem tűrően elvárja, hogy a szerelmi praktikákban járatlan fiú mindenét: tisztességét, apja és mesterei iránti engedelmességét, ura megbecsülését, végső soron az egzisztenciáját dobja el cserébe a felkínált kéjvágy csillapításáért. Láthatóan az önzőség és az önszeretet még a csábítást és kéjvágyat is felülírja, az „engem szeress!” parancsát az „engem elégtis ki!” sürgető és halasztást nem tűró parancsa váltja föl,⁷⁷ ami válaszút elé állítja a hőst. Starobinski írja egy helyütt: „A csábítás a régi erkölcsi allegóriákban az utak elágazási pontját jelölte ki. Tudást és gyönyört ígér, de a halálba visz”⁷⁸ –, a tudóssá vált fiú esetében a mostohaanya által felkínált tudás aligha lehet másfajta, mint az „erotikus vonzerő”⁷⁹ jelentésének megértésére és elfogadására irányuló tanítás, mely csakis a gyönyör praxisában nyeri el értelemösszefüggését, ti. egyfelől, hogy az ígéret megelőzi a parancsot, melynek teljesítése a függőség elismerése, másfelől az ígéret visszautasítása vádba torkollik. („Ha azonban nem fogadja megcselekedni azt, amit parancsolok neki, akkor bizony tömlöcbe vetetik és becstelen lesz a becstelenek között”.⁸⁰) Ám erre a felhívásra a fiú értelemszerűen nem válaszolhat – fogadalmi szellemében sem – egy ilyesfajta erkölcsi törvényeket semmibe vevő parancsra, írásbeli válasza helyettesíti az eleven szót („*Atyám ellenére irántad semmiféle szerelmem nincs*” [270]), ami a Károli-féle Biblia-fordításban így hangzik: „hogy követhetném el ezt a nagy gonoszsgot, és hogyan vétkezném az Isten ellen?”⁸¹ Bár az eredeti bibliai verzió szerint a csábítás szirénhangja sok napon át ismétlődik⁸² („És lón, hogy az asszony azt mondogatá Józsefnek, de ő nem hallgata reá, hogy vele háljon és vele egyesüljön” [39, 10]; sőt még a börtönben is meglátogatja őt három hónap elteltével: „Meddig kell még börtönben tartanom téged? – mondta neki. – Légy a szeretőm, és én tüstént szabaddá teszek”⁸³), a mesemondó szándékának megfelelően egyetlen jelenetbe sűríti a dialógust és a becstelen vádat, ami a bebörtönzéshez vezet. A harag és gőg, mint

⁷⁵ Uo. 43.

⁷⁶ Graves–Patai: *i. m.* 236. – „Az császárné pedig megnyitá az kebelét, és megmutatá néki az két fejeér almát.” Heltai: *i. m.* 21. – Vö. még „Én látlak itt mindennap, látom, milyen erős vagy, ne csodáld hát, hogy megszerettelek. Szeress te is engem, nem bánod meg, jó sorod lesz, szép ruhákat fogok neked szőni!” „Két testvér” = Dobrovits Aladár–Kákony László: *Egyiptomi és mezopotámiai regék és mondák*. Móra, Bp. 2012. 62.

⁷⁷ „Elcsábulva a szép fiatalembertől az asszony nem tesz kerülő utakat, hanem – nyilvánvaló kívánsága csillapítását sürgetve – olyan szavakkal vonja őt magához, amelyek parancsként hangzanak.” Wénin: *Csalás*, *i. m.* 50.

⁷⁸ Jean Starobinski: *A varázslónők*. Ford. Lőrinszky Ildikó. Európa, Bp. 25. – Vö. még: Paulme *i. m.* 89.

⁷⁹ Starobinski: *A varázslónők*, *i. m.* 89.

⁸⁰ *Korán*, 12. (32.) *i. m.* 166. – vö. még „Mert nem bűn miatt vertek láncra engem, hanem erényességem és erkölcsösségem miatt szenvedek olyan büntetést, mint a gonosztevők, mivel nem akartam hitvesi ágycát meggyalázni annak, aki engem börtönbe vetett”. Josephus: *i. m.* 39. (II,5.)

⁸¹ *Szent Biblia*, Károli Magyar Bibliatársulat, Bp. 2011. 47. – vö. még „Vegyük észre, hogy József itt említi először Istent: ez annak az erős kísértésnek a jele-e, hogy a Putifárhoz való hűség elve nem elég és hogy apja Istenének emléke utolsó menedékként jelenik meg akkor József számára? Ezt a hipotézist alátámasztani látszik az epizód koráni újrairása, amelyben Józsefet, itt explicititá tett vágyától, csak Isten utolsó pillanatban történő közbenjárása téríti el.” Adda: *i. m.* 147.

⁸² Toccolli: *i. m.* 97.

⁸³ Graves–Patai: *i. m.* 239.

a megsebzett hiúság lenyomata a narratívában tömören manifesztálódik: „*Az asszony elolvasta, kezdte magárá szaggatni a selyemruhát, összekarmolászta az arcát. Kiabát nagyon, sivalkodott: –Meg akarnak gyalázní!*” (270).⁸⁴ A mese csábító és visszautasított asszonya ugyanazzal a szörnyű haraggal fordul férjéhez, mint a Gilgames által megsértett Istár atyjához Anuhoz: „*megyalázott engem szavakkal, / sértett mezíten, nyers beszéddel, viselt dolgaim fölnagyítva, / szíven talált Gilgames engem – kérlek, büntesd meg őt e bűnéért!*”⁸⁵

A fiú tisztességéről és eltántoríthatatlanságáról tanúságot tevő levél mindenekelőtt a Törvényre s az abban foglalt tilalmakra, illetve az Isten ígéretére⁸⁶ (3,15-16; 39,2): a sóvárgás/vágy elleni győztes küzdelemben elkötelezettségre⁸⁷ és a kiválasztott szolga létre⁸⁸ való emlékezésből fakad, ahogy André Lacocque mondja: „Az Istenben való bizalom alapja az *emlékezet*.”⁸⁹ A csábítás: a felkínálkozás és szerelemkoldulás szirénhangja épp az emlékezetet akarja felfüggeszteni és a látásból fakadó kognitációt megteveszteni. A mostohaanya vágyának kijelentésekor maga is megszegi/félredobja a hitvesi fogadalmat, s azt reméli, hogy erotikus vonzereje eszméletvesztést, végtére is szőszegést eredményez: ebben nyilvánul meg a csábító vaksága. Sőt, egyes bibliamagyarázók szerint, ez a viszony nem csupán egy csábításra hajlamos hűtlen feleség tisztességtelen felajánlkozásáról szól, hanem incesztuózus jelleget⁹⁰ is ölthetne magára, amiként erre Wénin rámutat: „Ha az »úr asszonya« ebben a sorban anyafigurát jelképez, akkor József visszautasítása az anyához szóló és az apa kisémmizésére mondott nemként, egy vérfertőző, az Éva és Káin közöttihez hasonlatos viszony elutasításaként értelmezhető.”⁹¹

A „Diokleci János” – miként „A hét bölcs” – mesenarratívában a hős, ellentétben a héber Józseffel, – Zulejka „minden alkalmat megragadott, hogy az ifjú röpke pillantásokat vethessen meztelen keblére és combjára”⁹² – nem látta a mostohaanyját meztelenül, amikor kettesben maradnak („*Császár, menjen ki maga, hagyjon minket magónkra, majd én megszólaltatom őt.*” [270]⁹³) A mesemondó – ellentétben Heltaival – nem tartotta szükségesnek megmutatni a test meztelenségének vagy akárcsak fátyollal fedettségének látványát, megelégedett a két kérdésben elhangzott szavak kendőzetlen nyíltságával és szemérmetlen pőreségével: ami pontosan megmutatja csábító egzisztenciakarakterét. Ám gyaníthatóan akkor sem szegné meg a fiú fogadalmát, ha

⁸⁴ „*Mikor ezt az asszon möglátta, elkezdte a ruhát magárus szaggatni, és a testjét összerágta, amöddig érte. Elkezdött kiabálni: – Segítség! Segítség! [...] –Jaj, Istenöm! A fiú erőszakot akart vönni rajtam!*” Kálmány: i. m. 212.

⁸⁵ Komoróczy: i. m. 122.

⁸⁶ „Igaz ugyan, hogy többször is meg van írva, hogy Isten Józseffel volt (Gn 39, 2. 21 és 23). De ez a szándékosan pontatlan kifejezés nem látszik Isten aktív közreműködése gondolatára utalni. Miközben a Genézis összes többi férfi szereplője esetében ezt megteszi, Isten sosem szól Józsefhez, sem közvetlenül, sem angyali küldönc, sem álom által.” Adda: i. m. 142.

⁸⁷ Wénin: *Lire la Genèse comme un récit*, i. m. 46.

⁸⁸ „»Uram! kedvesebb nékem a tömlöc, mint az, amire ök hívnak engem. És ha nem fordítod el tőlem az ő mesterkedésüket, gerjedelem támad bennem irántuk s tudatlan leszek a tudatlanok között!« És meghallgatta őt az Ura és elfordította tőle a mesterkedésüket. Ő az, aki [mindent] hall és tud.” *Korán* 12. (33-34), i. m. 166.

⁸⁹ Lacocque: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?” = Ricœur–Lacocque: i. m. 317.

⁹⁰ „Micsoda gyalázatos beszéd ez? Te olyan vagy nekem, mintha az anyám lennél, férjed pedig mintha az apám lenne. Ő nevelt fel engem, örök hálával tartozom neki. Hogy mersz tőlem ilyen gonoszságot kívánni?” Dobrovits–Kákósy: i. m. 62.

⁹¹ Wénin: *Lire la Genèse comme un récit*, i. m. 56. 20. jegyz.

⁹² Graves–Patai: i. m. 235.

⁹³ Borbélynál: „*Most az asszon abba sántikált, hogy földelje el a gyereköket. Asz mondja az urának: –Add be neköm ezt a gyereköket külöms szobába! Maj mögtanítom beszélni.*” Kálmány: i. m. 212.

a látvány, a csábító női test vonzereje magával ragadná, mivel Isten szeme elől nem fedhető el a bűn („az hatalmas Isten mindeneket jól lát”⁹⁴), ahogy erre a mítoszkatatók és a Korán szavai is utalnak. (Teljes joggal jegyzi meg Adda Mélanie: József, amellet, hogy Krisztus alakváltozata, a tökéletes keresztény mintapéldánya is;⁹⁵ Ben-Amos szerint a zsidó hagyományban Joseph a kegyesség és az erény mintája;⁹⁶ Hahn István is utalást tesz arra, hogy „a testvérei miatt szenvedő ótestamentumi József tükörcképét [Masiach ben Jozsef – a Józseftől származó messiás]-t látták Jézusban”⁹⁷). Tudjuk, hogy Zulejka kétségbeesve faggatja Józsefet: „Volt-e valaha az életedben ilyen szép nő, aki így feltárta előtted emésztő szerelmét? Miért vagy ennyire érzéketlen?”⁹⁸

A mesehős(ök) – mondhatnák az etnohermeneutika képviselői szerint – azért érzéketlen(ek), mert e mesenarratíva elsősorban is nem a Putifárné-féle csábításról és kéjvágyról szól, hanem a császár/fáraó próbatétel elé állításáról, ti. hogy (1) képes-e felülemelkedni az uralkodói és személyes sérelmén, a vélt vagy valósnak hitt megcsalás szégyenén, (2) hogy a fia ártatlanságát bizonyító bölcsenek képesek-e a császárt az igazság belátására bírni, avagy sem. A paraszti származású mesemondók is pontosan érzékelik/érezkeltetik, hogy a felizzott asszonyi vágy, az ártatlan/tiszta fiú csáberővel történő megkísértése, illetve a felkínálkozás visszautasítását követő vádaskodás olyan ősi démoni cselekedet, amely előzetes tudásuk alapján csakis a kígyótól/Sátántól származhat. Ennek a meggyőződésének a „Diokleci János” első példázatos történetében hangot is ad a mondó:

A kutya ott feküdt odabe a gyerek mellett, nem messze tőle, a földön. Akkor a falbó előmászott egy nagyon nagy kígyó. Ment vóna fel egyenest a böcsőbe a gyerekhe. A kutya meg odaugrott, megkapta a kígyót, harapdosták egymást. Csupa vér lett a kisgyermek is, a párnája is, minden. A kisgyermek ledőlött a bölcsoőb, annyira veszekedtek, tülekedtek az állatok. A kisgyermek kiesett, sivalkodott. A párnája is csupa vér lett, meg a kutyának a szája is. A kígyó meg valahogy bebújt az ágy alá, ott dögölt meg. (271.)

A mondó szándéka nem is volt más, mint hogy a látszat és valóság közötti eltérésre, az elhamarkodott ítéletmondás tarthatatlanságára és a kései megbánás hiábavalóságára felhívja a figyelmet, ugyanis a kutya hűségesen védelmezte a kalmár gazdája kisedét a gyilkos kígyóval szemben, ezért a védelmező, az őrt álló agyonütése visszavonhatatlan tévedés volt. (Heltainál „A mesterek első történetében” és „A hét bölcs”-ben ugyanez a példázat fordul elő.)

A császár, illetve a király a fiát – akárcsak Potifár Józsefet – tömlöcbe veti, hogy méltónak vélt büntetését: a felakasztását másnap végrehajtsák rajta. „De az Úr Józseffel vala, és kiterjeszté reá az ő kegyelmességét” (Móz 39,21); a mesenarratívában Isten küldöttei, a fiút tanító bölcsenek jellennek meg, hogy heten hét alkalommal példázatos történeteket mondjanak el a császárnak, akiben megvan a belátás és megbocsátás erénye, hiába is követeli hitvese a „szégyenét mulasztó” felakasztást: „*Akkor a fiamot életbe hagyom, nem akasztatom fel.*”

⁹⁴ Heltai: *i. m.* 21.

⁹⁵ Adda: *i. m.* 148.

⁹⁶ „[...] in Jewish tradition Joseph is a model of piety and virtue [...]” Dan Ben-Amos: *Jewish Folk Literature. Oral Tradition*, 14/1 (1999.) 140–274. 146.

⁹⁷ Hahn István: *Hítvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallások köréből*. Kossuth, Bp. 1982. 203–228. (208.)

⁹⁸ Graves–Patai: *i. m.* 236. – Vö. még Adamik Tamás „érzéketlenség”, „közömbösség” értelmezésével. = L. Caecilus Firmianus Lactantius: *Az isteni gondviselésről*. Ford. Adamik Tamás. Helikon, Prométheusz Könyvek, Bp. 1985. 179.

A második példabeszéd sokkal egyszerűbben, tanító célzattal mutat rá az asszonyi hűtlenségre és annak lehetséges következményére:

Az egyszeri lovag má elég idős ember vót. Sokszor elment hazulró. A feleségi meg fiatal vót, szeretót tartott. Egyszer éjjel a lovagot meffojtották: a feleségi meg a szeretője. A császár is így járhat, ha a fiát felakasztatja. (272.)⁹⁹

– Ládd, atyám! Ugye jó vót, hogy nem beszéltem? Asz gondolták: néma vagyok, mindönt csinálhatnak előttem. Elsőbb engömet akartál fölakasztani, azután pedig te gyüttél vóna sorba! (216.)

A példázat valóság tartalmát a hetedik bölcs megjelenése után beszédre engedélyt kapott János igazolja (Heltainál: XVI Diocleciánus megszólalása), amikor a császárral behívhatja a terembe feleségét és palotahölgyeit, akik közül a legkedvesebbet felszólítja, hogy vetközzön le: „A császár levetköztette, hát egy férfi vót” (272.); Borbélynál: „[...] csakugyan is behitta a felesége komornikját és levetköztette. Akkor látta az egész látvátság, hogy a komornik férfi” (216.).¹⁰⁰ A mesemondó szándéka egyértelmű és világos: a hűtlen és kéjvágyó asszony bűnösségének bizonyítása, illetve a sátáni hazug/hamis beszéddel megvádolt fiú ártatlanságának tisztázása. Paulme ezekben az egyiptomi és afrikai meseválogatásokban egyetlen közös pontot vél felfedezni: a gonoszság állandóságát és az asszony végső ítéletét.¹⁰¹

Mégsem hallgathatjuk el kételyeinket a meseszöveg logikáját illetően: ha a császárnének a palotahölgyei között létezik egy titkos szeretője, akkor mivégre kell Jánost is csábítania? (1) Kézenfekvőnek tűnik az a válasz, hogy a császárné a sokáig rejtegetett/titkolt valódi viszonyt egy kreált másikkal igyekszik elfedni, hogy a császár gyanakvó figyelmét elterelje, és magáról ártatlansági bizonyítványt állítson ki, melyet semmiféle vádaskodás nem kezdhet ki. (2) De vajon a palotahölgyek tudtak-e arról, hogy közöttük rejtezik a császárné szeretője, és – mai szóhasználatnál élve – falaztak-e nekik, vagy csupán féltek leleplezni a hűtlenséget? Heltainál ugyanis a fiú tudott a Vénusz-játékokról: „Ne csudálkozzék felséged rajta, mert többszer hált evvel, mind éjjel, mind nappal, hogyanem felségeddel.”¹⁰² (3) A császárné csillapíthatatlan vágyakozása és megfélekezhetetlen csábítása háttérben szuka/kígyó természetét akarja a mesemondó hangsúlyozni azáltal, hogy újabb és újabb áldozatra veti ki hálóját? A bibliai kígyó alakja és jelentőségteljesen néven nevezése még többször is megismétlődik a mesemenet során; először a lába elé borulva bocsánatért esedező hitveséhez szól a császár megvetően: „Eridj innen, álnok kígyó!” (273.); majd amikor János feleségét elrabolják és utánamegy Ballangvárbá, egy óriási kígyó csavarodott az oldalára: „Kezdte összevagdosi azt a kígyót is. A kígyó nagyon jajgatott. János megismerte hangját, a mostohaanyja vót. Az lopta el a feleségit, az a kígyó.” (277.). Ez utóbbi előfordulása azért érdemel figyelmet, mert a hűtlen feleséget büntetésképpen

⁹⁹ Borbélynál egy Heltaitól származó ismerős motívum: az anya- és apaholló viszálya áll a fiúholló neveltetéséből fakadó tulajdonlása okán. Kálmány: *i. m.* 214.

¹⁰⁰ Paulme: *i. m.* 87. – „És mikoron levonták volna minden ruháit, hogy mezítelen ott állana; – tehát az szép leánynak az két lába között egy alkalmas költője vagyon!” Heltai: *i. m.* 122.

¹⁰¹ Paulme: *i. m.* 83.

¹⁰² Heltai: *i. m.* 122.

porrá égették, tehát reinkarnálódott alakjában: maga az őskígyó jelenik meg, ahogy Lacocque megjegyzi: „A kígyó örökre az állatiasság képviselője marad [...]”.¹⁰³

Miként a tanulmány bevezetésében jeleztem, a Bibliában és a Koránban található József-történet (vagy mondjuk inkább többes számban: történetek) csupán egyik epizódja a Putifárné-féle csábítás és a visszautasítás jelenet; ám a mesehagyomány a hermeneuta számára felkínálja (legalább) még két lényeges epizód vizsgálatát. (1) Az álomfejtésnek és a legkisebb fiú irigységből/gonoszságból fakadó megölésének mint az ősbűnt megidéző testvérgyilkosság elkövetésének példázatos elbeszélését, mely a testvérszeretet és a megbocsátás, illetve istenítélet narrátori interpretációit tárja elénk.¹⁰⁴ (2) Valamint számos narratíva sarokkövének számító nászágyban való „együthálási”-aktus félreértelmezése nyomán az ikertestvér/barát/képmás által el nem követett bűnt követő testvérgyilkoságnak és a vérrel való feltámasztás lehetőségének mint a (vér)áldozattal történő „felelevenítésnek” az elbeszélését, mely az erénygyakorlás mintázatait: a barátság és a hűség, a tartozáskiegyenlítés és a felelősségvállalás remek példáiról szól.¹⁰⁵

Narratives of Seduction and its Rejection in Folktales (The story of Joseph and Potiphar's Wife)

Keywords: folktales, narratives, the Hebrew Bible and the Quran, Joseph and Potiphar's Wife, lust

Knowing the Carpathian Basin fairy tale corpus, we can say that the story of the “Two Brothers” or the “Two Identical Friends” is an exemplary narrative woven from several consecutive episodes from the Bible and the Qur’an into a “unity”, which has come into the folk tale tradition over several centuries. Narrators from different local areas and religious denominations can be clearly noted: the story itself can be broken up into further episodes so that the exemplary nature of the individual episodes make it easier for the audience to absorb it from the perspectives of the practice of virtue and the discourses full of life experience.

¹⁰³ Ricœur–Lacocque: *i. m.* 42.

¹⁰⁴ Bálint Péter: „Miért akartok megölni engem?” (A mesenarratívák testvérgyilkosságainak hermeneutikai vizsgálata). Megjelenés előtt.

¹⁰⁵ Bálint Péter: A barátság és véráldozat. (A megbánás és felelősségvállalás fenoménje a „Két egyforma testvér” történetekben). Megjelenés előtt.